

A TÖRTÉNETÍRÓ

Az olvasóközönség szereti néha a történettudományt biztosan megállapított, rendszerezett egésznek vélni, mely éppen zárt szabályai következtében érdemli meg a tudomány nevet. Belülről, a műhely felől, mást látni. A múlt ismerete, mint minden más ismeret, folyton alakuló valami, mindig újra várja az alakító kezet, az emberi alkotóerőt, melynek a fejlett módszerek lelkiismeretes alkalmazása is bő helyet enged. A műhely talán rossz kifejezés. E belső körnek nincsenek pontos határai, nem is szabad feltételezni, és bár a műhelyben természetesen az erdő. De az is természetes, hogy az emberek legnagyobb része csak a kész eredményre, a múlt folyamatos elmondására figyel, hiszen nehezen kívánhatjuk meg mindenkitől, hogy minden részletért buzgón lapozza az aránylag kis körben olvasott szakírásokat. Így, ha e képzeletbeli műhely kapui nyitva állanak is, mindig van egy belső kör, azoké, akik eljegyezték magukat a történelemmel, akik a múlt kutatását és ábrázolását tűzték elsőrendű cél-
nak maguk elé, mint a XVI. századvégi erdélyi

Szamosközy István, kinek e jellemző vonását a fiatal Szekfű doktori *értekezése* állapította meg. A historikus, akármint ismerjük nevét és akárhány emberrel találkozunk is más tájakon, elsősorban mégis e belső kör tagja marad, ez szűkebb otthona, itt tartják számon s itt mérik le, ha nem kortársai, akkor későbbi nemzedékek, mit adott ő a tudomány fejlődéséhez. E sorok írójától őszintén távol van, hogy ilyen mérlegeléssel próbálkozzék, a történetíró *œuvre-jéhez* amúgy is még bő folytatást remélünk. Célja e lapokon nem több, mint hogy más, külső szempontokhoz szokott közönségünk előtt igen szerény szavakkal és vázlatosan érzékeltetni próbálja: a korábbi irányokkal szemben mi a jelentése, nézete szerint, e szűkebb kor, a szaktudomány szempontjából Szekfű Gyula fellépésének és eddigi munkáinak.

Sokan megírták már, hogy a dualizmus kora, a kiegyezés után, történettudományunkban a pozitívizmus kora volt. Ez nemcsak utólagos megállapítás: egykorú tudósaink a hetvenes évek küszöbén Auguste Comte-ra hivatkozva maguk honosították meg e kifejezést, büszkén utalva a megtalált helyes módszerre, amely a képzelődést a megfigyeléssel helyettesíti és objektív eljárást vezet be, olyat, ami a természettudományok nyomán immár a történetírásnak is biztos jövőt ígér. A tudományhoz exakt módszer kell, empirikus eljárás, ez tud a múlt, az emberi élet változatos szövevényében valami észszerű rendszert felfedezni. Minél több megfigyelési anyagra van hát szükség, új adatokra, melyekről sokan hitték, hogy „maguktól beszélnek”, amit bi-

zony emberi beavatkozás: szelekció és összeállítás nélkül azok nem igen szoktak cselekedni. Az összegyűlt nagy tömeg adat alapján ezután, exakt módszerrel, valaha sikerülni fog szabályok, törvényszerűségek felismerése, ami a tudomány igazi feladata volna. Ma tisztán látjuk, hogy a „pozitívizmus” az európai, s benne a magyar történetkutatásnak olyan fejezete volt, amely sok eredményt is produkált. Látjuk, hogy más a természettudomány s a történelem, hogy az utóbbi nem törvényszerűségeket keres, nem akar a folyton változó, irracionális emberi életre merev, racionális rendszert szorítani, képletek helyett egyedi jelenségeket ír le. De nem felejtjük el, hogy e korszak fáradhatatlan anyaggyűjtése mennyi forrást hozott napvilágra, tudományos társulatokat szervezett, folyóiratokat indított. A közvetlen forráshasználat, a forrás részletes kritikai vizsgálata — ma természetesnek tűnő dolgok — e korban vésődnek be a kutatók lelkébe igazán.

A kor gyengéi közé tartozott azonban elég egyoldalú érdeklődése a pusztán politikai eseménytörténet iránt, amely mellett más: társadalmi, gazdasági vagy szellemi momentumok háttérbe szorultak, vagy legalább is nem kísérték őket elég mély és rendszeres figyelemmel. Ha a történész adatközlés helyett összefoglaló előadásra vállalkozott, ebből gyakran csak a politikai események elmondása lett, amely mellé, külön hasítva, szokás volt odailleszteni a társadalmi és műveltségi viszonyok jellemzését, anélkül azonban, hogy mindennek szerves egysége, összefüggése kitűnt volna. A társadalom élet-

viszonyairól adott kép gyakran csak színes műmél-
léklet maradt, s a társadalmi rétegeket nem mint
politikai cselekvőt, a politika hordozóit mutatták
be. Hogy egy újabb, francia példát említsünk: a
hosszúéletű Seignobos csak egy pár éve is külön
szól Európa-történetében arról, mint igyekeznek a
XV. század végétől abszolutista uralkodók a feudá-
lis tartományokból egységes államterületet ková-
csolni, közigazgatási és hadügyi reformot véghez-
vinni, és ismét külön a reneszánszról, melyben ő
pusztán művészeti, szellemi jelenséget lát, de nem jut
eszébe e párhuzamos jelenségek közt kapcsolatot
keresni, megelégszik a különböző tünetek leírásával,
nem fedezi fel, hogy egy kor különböző jelenségei
közt valami összefüggés van, s hogy beszélhetünk
reneszánsz-abszolutizmusról. Itt persze meg kell
még jegyeznünk, hogy a gyakorlatban az igazi tör-
ténétírói tehetség elevenítő ereje sokat enyhít azon,
amit az elmélet néha szűkkörűnek, ferdének mutat,
akár „természettudományos” módszerről, vagy
másról van szó. Ranke immár százados műveit ma
is a történetírás rendkívüli teljesítményének tartjuk.
Angliában, hol a tudományt belső politikai válságok
nem zavarták, szinte zökkenő nélkül jutunk el Ma-
caulay széleskörű és sokszínű előadásától Treve-
lyan-ek az utóbbi évtizedekben megjelent, ilyen
régii stílusú, de igen finom módszerrel írt angol tör-
ténétiég.

De akármily elfogulatlanul, szinte keresett tár-
gyilagossággal vetjük is mérlegre a pozitívizmust,
igen természetesnek látszik, hogy a tudomány fej-
lődésének túl kellett lépnie egyoldalúságain, túl még

akkor is, ha nálunk a fejlődés ilyen egyenes vonalban és zökkenő nélkül ment volna végbe. Ez azonban nem így történt. Pauler Gyula európai színvonalú pozitívizmust kezdeményezett a kiegyezés után, szigorú kritikát, objektív módszert. E tudós körök azonban fokozatosan kénytelenek voltak mind hátrább vonni állásaikat, mind szűkebb szigetre szorulni azon emelkedő hullámvészél elöl, amely a 67 és 48 körül folyó, egyre kíméletlenebb közjogi viták és pártizgatás nyomán a közvéleményt elborította. Sok tényező találkozik itt: nyárspolgári materializmus, a kapitalizmusnak a készületlen magyart oly váratlanul érő, rohamos kibontakozása, idegen szellemiség hatása; mindez együtt szerepel sok másval együtt a századvég szellemi alkatában. De a tényezők a politikai vitában hazafias színek mögött bújnak meg, hiszen a hadjárat az átkos közös ügyek, vélt vagy igazi alkotmányos sérelmek körül folyik. A pártpolitika önmaga igazolását keresi a múltban is, s ha erre történettudósaink nem hajlandók, kénytelenek behúzódní a maguk szűkebb körébe, aktáikhoz menekülni, ami múlhatatlanul maga után vonja az „élettől” való sajnálatos elszakadásukat. Horváth Mihálynak liberális módra a szabadságesszme köré épített, de nemes hevületű előadása még széles körökre hatott — harminc év múlva a széles körök a többé-kevésbbé materialista szellemű napisajtó által sokszorosított, gépies sablont kapják történetünkről, mely immár alig több egyetlen Habsburg-magyar ellentétnél, egyik oldalon felkelésekkel és alkotmánnyal, a másikon fekete Béccsel és abszolutizmussal. Erdély, Rákóczi és

Kossuth egyazon síkban. Negyvennyolc, e roppant sorsforduló, sivár olajnyomat csupán. Pauler és Gyulai Pál még szigorú kritikaként mondták a kezdő Thaly Kálmánról, hogy úgy ír, mintha hőse udvari történésze lenne, három évtized múlva ugyanezt már erénynek tekintik ő maga s olvasói egyaránt. Nem a lelkesedés itt a baj, hanem a módszer és tiszta kritika hiánya, és az a — mondhatjuk — kíméletlen erőszak, amellyel a hazafias színű napisajtó bosszúra indult az ellen, aki netán akár a szigorú pozitivisták kritikát kezdte volna a közhangulattal szembeállítani. Történészeink visszavonulót fújtak a veszedelmes pontokon. Elvi liberalizmusuk is megnehezítette számukra a harc felvételét olyanokkal, akik éppen e liberalizmusra hivatkoztak. A magyar pozitívizmus tehát speciális magyar bajokkal is küzdött a szerviek mellett: kritikai módszerét nem tudta elég széles körben kifejleszteni, nem volt szabad tere, a puszta adatoknál és eseménytörténetnél is vigyáznia kellett. A külföldi tudománnyal való kapcsolatok is meglazultak, éppen abban az időben, amikor, különösen német földön, új viták értek meg.

Bármennyire általánosít is az ilyen jellemzés, lényegileg mégis ez volt történetírásunk helyzete a század elején, amikor a fiatal Szekfű Gyula kilépett Bartoniek Géza Eötvös Collegiumának falai közül, Mika Sándor vezetése alól. Első munkája (Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához, 1904) pontos kritikai módszerével tűnik ki, megállapításai máig helytállóak. Ezzel a fiatal historikus kijelölte indulási helyét abban a szűkebb

körben, ahol igazi történészeink a tömeg haragjával vagy kedvezésével nem törődve folytatták munkájukat. Szekfű a Nemzeti Múzeum, majd az Országos Levéltár tisztviselője lett, s mint ilyen küldetett Bécsbe, a közös Staatsarchiv magyar tisztviselői közé. Nem Bécsen a városon, hanem ezen a levéltáron van a hangsúly, amely Mohács utáni, újkori történetünk nagy tömeg alapvető dokumentumát őrizte, minden hevületnél vagy közjogi érvelésnél jobban hozzásegítve a betekintőt, hogy meglássa, amit Ranke is kívánt: „wie es eigentlich gewesen”. E levéltári környezetben mélyed Szekfű újkori történetünk részleteibe. A törökkor társadalmi viszonyain át jut el annak vizsgálatához, mint alakul ki nálunk a középkoron át a familiaritás intézménye (Serviensek és familiárisok, Akadémiai értekezések, 1912). Itt Bécsben, 1912-ben kezdi Eckhart Ferenc és Takáts Sándor társaságában a budai basák magyar nyelvű levelezését összegyűjteni (megjelent 1915-ben), s ugyanabban az évben kapott megbízást arra, hogy Thallóczy Lajos vezetésével sajtó alá rendezze Karácson Imre hagyatékát, törökor-szági levéltári másolatait (Török-magyar oklevéltár). Levéltár, aktakiadás... Szekfű átment azon az iskolán, amely a pozitívizmus legmaradandóbb eredményeit képviselte. Ebből széleskörű és kiterjedt kritikai kútfőhasználatot tanult. A részben kiadatlan forrásanyag módszeres alkalmazása, e szilárd fudamentum jellemzi azt a munkát is, melyet különböző XVI—XVII. századi tárgyú dolgozatai mellett szintén ekkor írt, egykori tanárának, Mika Sándornak ajánlva. E könyv A száműzött Rákóczi

(1913), legszebb történeti monográfiáink egyike, mely oly realisan és életszerűen vetíti elénk a XVIII. század eleji diplomácia mozgalmas szövevényét, Párizst, Manon Lescaut Párizsát, a Napkirály halála utáni francia udvart, udvaroncok, hercegek és kalandorok együttesét, mindebben a Fejedelem nagyúri alakját, kinek kíséretében emigránsok, szegény vitézek, Dumas-hoz illő figurák lézengtek. A diplomáciai környezetrajz mellett főleg a lélektani elemzés ragadja meg az olvasót, a Fejedelem tiszta, jóhiszemű és nagy emberi egyéniségének rajza, aki reménytelenül halkuló tervek, kalandor-ígéreték, világi hívságok közül mindjobban visszatalál a Grosbois-i kolostor és a messzi Rodostó belső emberéhez s az Örökkévalóhoz.

A könyv, a felfogás azonban nem illett a Thalyféle ál-eszményi olajnyomathoz; a szerző jegyzeteiben Gyulai Pálhoz illő kemény kritikát is mond Thaly módszertelenségéről. Ami erre következett: akkori közéletünk tünete volt. A bulvárlapok hazafiaskodó felháborodással kíméletlen támadásba fogtak a fiatalember ellen, aki elég merész volt lelkiismeretesen feldolgozni egy olyan problémát, amelyet egy bizonyos irány saját monopóliumának tartott. Különbösen nem kell azt hinnünk, hogy itt valóban a könyv tételein vitakoztak. A támadók általában el sem olvasták a munkát, az újságcikkek elferdített állításokkal dobálóztak és komisz hangon, harmadkézből vágták a szerző arcába a nemzetgyalázás alaptalan vádját. Nem az volt többé a lényeg: mi is áll a könyvben? Alkalom volt ez tüntetésre, hajszára. Mit tehet a tudós és néhány ki-

állni hajlandó társának magános hangja e viharban? Hiába mondotta többek közt Károlyi Árpád, újkori történetünk e maradandó tekintélye, hogy e könyvvel szemben is lehet kritikát alkalmazni, — ami az egész szakirodalomra áll — de „e múlt jobbát és értékesebbet évek óta nem produkált történetírásunk”. Majd Szekfű aristophanesi iróniával boncolta szét az akkor népszerűségnek örvendő Ballagi Aladár támadását, akit alighanem ez a válasz fog még leginkább a jövő emlékezetében megtartani (Mit vétettem én?). De e sorok írója, mint fiatal egyetemi hallgató, még egy évtized előtt is ámulva hallgatta egy vidéki, úgynevezett középosztálybeli öregúr dörgő válaszát azon megjegyzésre, hogy talán olvasná el a könyvet, melyről benne nem található dolgokat állít: ilyen könyvet én pedig nem S olvasok! Legyen szabad itt egy, a munka egészéhez képest jelentéktelen, de a támadásokban gyakran szereplő részletet előhozni: XIV. Lajos udvarában általános volt a kártyajáték, a király is kártyázott, az Hôtel de Transylvanie-ban is játékházat rendeztek be Rákóczi széles kíséretéhez tartozó emberek. Márki Sándor azt írta, hogy Rákóczi nem tudott erről. Szekfű szerint tudott s feltehetően befolyását is felhasználta, hogy embereinek e jövedelmi forrását ne szüntessék meg. Tudnunk kell ehhez a francia udvar zilált pénzügyi viszonyait, azt, hogy a Rákóczinak ígért összegek rendszerint szép ígéretek maradtak, ő pedig a szegény emigránsokat nem kergethette világgá. Mindegy, az állításban gonosz indulatot fedeztek fel a támadók. Két évtized múlva egy fiatal francia kutató az erre vonatkozó iratok

újabb tömegét tárja fel és Szekfű állítását bőségesen igazolja. De ha igaz is e részlet — mondhatná valaki — nem rombolja le a Rákóczi iránt érzett *tiszteletet*? Mellőzzük most a történelem és igazság viszonyának fejtegetését s elégedjünk meg azzal, hogy e francia kutató előtt nemcsak sértetlen maradt Rákóczi tiszta emberi nagysága, sőt éppen ő igyekezett leginkább a francia kutatás figyelmét felhívni Rákóczi nemes egyéniségére, és még kint a fronton is, 1940 tavaszán történt hősi haláláig, Rákóczi-tanulmányait folytatta. E kutató, Emile Pillias megírta, hogy Rákóczi embereinek utolsó pénzforrását látta a dologban, a király az ő közbelépésére engedte hallgatólag fennállani az Hôtel de Transylvanie-t. Maga Rákóczi „talán egyedül nem játszott, és magános visszavonulása a Camalduliakhoz, imában és alázatosságban, majdnem egy szent visszavonulása volt”. Vájjon ki hisz inkább hőse emberi tisztaságában: aki végig meri nyomozni életét, vagy aki ijedten megáll egy zárt ajtó előtt? Ehhez csak azt kell hozzátennünk, hogy talán egy korban sem talált nemzeti gondolkozásunk és múltunk oly kevés megbecsülésre és oly sok ellenézésre Európaszerte, mint éppen azon századforduló nemzedékének idejében, amely azt hitte, hogy hangos és gyermekteg bombasztjaival e nemzeti múltra hoz dicsőséget.

Ma e munkát olvasva senkinek sem jutna eszébe abban Rákóczinak ártani akarást felfedezni, de Szekfűnek akarva nem akarva rá kellett ébrednie, hogy akkori közéletünk a lázbeteg érzékenységgel reagál az ily nyugodt előadásra is. Egyéni élmé-

nyén át láthatta meg, hogy a történeti kritika oly kérdésekben sem tud többé hatni a közönségre, melyekben igazán őt illetné a döntő szó, hogy a nemzeti történetírás nem tudja igazi feladatát teljesíteni, ha visszaszorul és a közvéleményt felelőtlen nézetek borítják el. Vájjon a historikusnak nincs más hivatása, mint műhelyében akták sáncái mögött meghúzódni? Napjainkban Huizinga azt írja, hogy a történelem nem adhatja a multat minden megtörtént részletével, ami technikailag is lehetetlen, a történelem az a szellemi forma, amelyben egy kultúra — a nemzet vagy más közösség kultúrája — saját múltjáról számadást tesz. A nemzeti történelem valóban a nemzet mindenkori számadása és mint ilyen feladattal és erkölcsi felelősséggel bír, mert e roppant számvetést mindenki számára végzi. Eredményeit el is kell mondania. De amint elmondja, nem képleteket ír fel, melyek exakt módszerekkel megoldhatók, hanem emberi multat mond el s arra kell törekednie, hogy az olvasók e multat olyannak lássák, amilyen az a történetíró kritikai módszere és legjobb lelkiismerete szerint valóban volt. Az olvasók fogalmi köre és gondolkozása azonban nem mindig ugyanaz, hanem nagyon is változó; ha az emberek materialisták, alaposabban kell szólnunk a szellemi erők szerepéről, különben fel sem figyelnek rájuk és a különben nem egyoldalú szövegből egyoldalú történetet olvasnak ki. Ha az emberek az egész multat a szabadságeszme tükröződésének tartják, rá kell mutatni e szemlélet egyoldalúságára s arra, hogy így a nemzeti élet gazdag korszakai tűnnek homályba. Ha

mindenben sérelmet, elnyomást, tiltakozást vélnek felfedezni, el kell magyarázni, hogy voltak nemzedékek, amelyek nyugodtabb lelkét nem zavarta e fájdalmas komplexum. De éppígy külön magyarázattal tartozik a nemzeti történetírás másoknak, ha az emberi jogokért s emberi méltóságért vívott küzdelmet felejténék ki a múltból. Ugyanazt a tartalmat, ugyanazt az igazságot kell a történetírásnak, de mindig oly formában előadni, hogy nemzetét múltjának emberi teljességére ébressze rá. De nem szükséges itt tovább haladnunk. Akár így, akár más úton, a történész eljut ahhoz a gondolathoz, hogy tudományának valami szerepe és feladata van a nemzet öneszmélése körül. Ha pedig arra döbben rá, hogy e szerep betöltése alig lehetséges, akkor kezdi a maga módszerével a hibákat keresni. Talán ez az élmény is hozzájárult, hogy Szekfü ráébred beteg viszonyainkra, s a liberalizmus hibái nyomán visszafelé haladva elér Széchenyihez, akinek aggodó fajszeretetében, nemzeti önkritikájában és mély vallásosságában nemcsak Szekfü a történetíró, hanem Szekfü az ember, a magyar és a vallásos katolikus is megnyugvást talál.

Az új szintézishez azonban szükség volt azon új szempontok termékenyítő hatására, melyek határainkon túl már a kilencvenes évektől kibontakoztak. Az ekkor meginduló viták során Lamprecht, Below, Schmoller, Räch fahl és mások kialakították az újabb német alkotmány-, társadalom-, gazdaság- és közigazgatástörténet alapelveit, melyek egy részének Max Weber adott szociológiai formulázást. „A német történeti módszer nagy kivirágzása volt

ez, Ranke óta a legnagyobb, — tekint vissza utóbb Szekfű — s mi magyarok, akik a század elején Tagányi Károlyt követve fordultunk ez irodalomhoz, sokat tanultunk belőle”. A viták újszerű anyaga, mindaz, ami határainkon túl felgyülemlett, új távlatokat és kérdéseket nyit a szorgalmas bécsi olvasó előtt, aki a mindig megújuló magyar hagyományhoz híven máris Dévénynél jelentkezik új időknek új módszereivel. Végigtekint a franciákon: Michelet forradalmi élan-ja, Taine szabály-keresése (tőle származik, hogy a történelemnek, mint a zoológiának, megvan az anatómiája), Aulard iskolája és a Jaurès szocializmusa mind a forradalom körül forog, méhében azon hibákkal, melyek a liberalizmus korában szélesre nőttek nálunk. Az illúziók hevét nem oltja itt Anatole France már-már tagadó szkepticizmusa... A fiatal történetíró szeme Rankénál áll meg, a hatalmi realitások, az európai történetben mindent maga alá gyűrő erővel jelentkező külpolitikai hatás nagy ismerőjénél. Utóbb a történetpolitikai tanulmányok műfaját is Ranke nyomán alkotja meg. A kilencvenes évek már idézett vitái mellett ott vannak a XX. századi, háborúelőtti német történetírás nagy alakjának, Meineckének nagy távlatú munkái a német nemzetállam geneziséről és az államrezon eszméjéről. Ott vannak a német szellemtörténet megalapítói, Dilthey és Troeltsch, és a társadalmi és gazdasági erők felismerése, az állam és nemzet realisztikus szemlélete immár egységet talál azon roppant változatokban, melyeken át az emberi szellem keres időről időre új kifejezést, utat és megoldást. A fiatal Szekfű

már Szamosközy nagy érdemének látta, hogy „a külföld előhaladott módszereit magyar viszonyokra alkalmazva” bontogatta „a tudatlanság és nemzeti előítéletek” szövevényét. Az új fegyverzet lassan elkészül s ennek birtokában a történetíró az emberi jelenségnek kijáró megértéssel, de szkeptikusan figyeli azokat, akik egyszerű formulákkal nyitogatják a multat. Valamivel utóbb a Below által is megfogalmazott régi igazsággal kezdi egy tanulmányát (Faji sajtáságaink a gazdaságtörténet világánál, 1922): a historikusban mindig lakik valami a szkeptikusból. Van ennek egy szövegkritikai formája: a forrásnak csak akkor hiszünk, ha meggyőződünk megbízhatóságáról. De van más fajtája is: az, amely a történelemnek valami szűk, mesterséges rendszerbe való szorítása miatt óv mindazoktól, akik a bálványnak tekintett Nagy Ok birtokában — legyen az Ész vagy bármi más — minden más összefüggést mellőzve akarják korrigálni az emberi múlt roppant szövevényét.

Szekfü szintézisének előképe, első vázlata, összefoglaló készségének első tanújele azon munkájában található, mely először Erich Marcks sorozatában németül, majd rövidesen magyarul e találó cím alatt jelent meg: A magyar állam életrajza (1918). A német kiadó újabb, külön kötetben kérte a kiigyezési kor történetét. Szekfü ezt visszautasította, mert „az uralkodó liberális történeti felfogástól diametrálisan eltérő” állásponton volt és nem akart dekadenciát festeni akkor, amikor még harcban álltunk. Ez a könyv mégis megszületett, de más formában, más viszonyok közt, akkor, midőn összeomlás

és forradalom után a szakadékba zuhant büszke országban, tört illúziók felett, ismét ütött — Kemény Zsigmond szavával — a recollectio órája, s számlálni kezdtük a tévedéseket és áldozatokat. E könyv, a Három Nemzedék, több mint az utolsó század összefoglalása, több mint történelem: nemzeti önvizsgálat, Széchenyi kízó és tisztító erejű kritikájának új alkalmazása. Ez iktatta be e nagyhatású művet a két háború közti történetünk lapjaira. „Ez a könyv személyes élményem — írja Szekfű 1920 júliusában — úgy érzem ma is, hogy munkaerőmet és munkakedvemet fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén ilyen katasztrófát kellett megérnünk”. A franciák Három Nemzedékét Bainville, a királypárti, katolikus jobboldal éleselméjű politikai történésze írta meg, tisztán politikai és sovinizta szempontból, benne a napóleoni és forradalmi hagyomány, a liberalizmus hibáit metszi fel, szemben a monarchikus hagyománnyal, mely jobban védett a Rajna felől érkező veszéllyel szemben. Szekfű könyve szélesebb, gazdagabb, társadalmi és nemzetiségi kérdést, a nemzeti élet egészét foglalja össze. Központjában Széchenyi keresztény, konzervatív reformrendszere áll és annak egész erkölcsi tartalma, a nemzeti hibák s a Nagy Parlag, önmagunk javítása és felemelése. „Hanyatló kor” képét festi meg, benne a századforduló idegen szellemű nagyvárosi műveltségét, társadalmi mulasztásokat, a nemzetiségi kérdést, a zsidó kérdést, az asszimilációt, a jelszavakat és a materializmust, a fakuló hagyományokat s a fejünk fölé sötétlő horizontot.

A válság új korszakra fordul. Az ország és benne a történettudományok újjáépülésre várnak. Tudósok és írók a keresztény európai szellemhez és ugyanakkor a régi hagyományaihoz akarják visszavezetni a nemzetet, amint az adott viszonyok lehetővé teszik, népi zenéhez, magyar múlthoz. A régi, mechanisztikus sablonok, közjogi viták és liberális-materialista színezet helyett a szellem primátusát akarják helyreállítani, a multat a maga sokszínű életében ábrázolni. Az európai szellemi áramlatok magyar változatát, a benne összefonódó szálakat megvilágítani. 1921-ben megalakul a Minerva-társaság, tíz év múlva programmszerű értekezések gyűjteménye foglal állást az új irány, a szellemtörténet mellett, vizsgálva a különböző rész-tudományok jelenét és feladatait (Hóman: A magyar történetírás új útjai). Benne Szekfü a régebbi szűk körű politikai történetírás hibáit elemzi, új, átfogó, kevésbé kizárólagos előadást kíván. Elszorított, a jelszavak áradata elől visszavonult tudományunk harci riadója ez, hogy visszaszerezze méltó helyét a nemzet szellemi életében, és hogy a színtelenné vált sablonokat félretéve a maga egészében, minden ágazatában, emberi teljességében láthassa és ábrázolja a multat. Ebben jön segítségére Dilthey és Troeltsch szellemtörténeti iránya és vele mindazon új társadalmi, gazdasági és más szempont, melyről fentebb megemlékeztünk. Talán ebben kell az új mozdulás lényegét látnunk. Nemcsak politikai eseménytörténet van, nem is csak széthasított, pusztán egymás mellé tett képei a műveltségi vagy társadalmi állapotoknak. Egy kor különböző jelenségei

egymással összefüggésben vannak, mind csak tüneteik egyazon emberi mozgató erőnek, amely a szellem formáival változik. Van reneszánsz gondolkozás, politikai és közigazgatási reform. A történelem tárgya a teljes és összefüggő szellemi és anyagi valóság egyének és közösségek életében.

Így született meg a magyar történetnek új, nagyszabású szintézise, melynek középkori fejezeteit Hóman Bálint, Mátyástól a mi időkig terjedő nagyobb részét Szekfű Gyula írta meg. Az utolsó nagy összefoglaló mű a millennium korából származó s Szilágyi Sándor által szerkesztett Magyar nemzet története volt. Azóta sok új anyag jött napvilágra, új eredmények születtek, új módszerek ígérték a múlt teljesebb, gazdagabb képét. De maga az akkori jelen is múlttá vált közben: Ausztriához fűző viszonyunkról nehéz volt távlattal, tárgyilagosan írni addig, míg a világháború végén meg nem szűnt maga a viszony is. A fordulat a közjogi szempontok mögé másod- vagy harmadsorba szorult társadalmi és nemzetiségi kérdés fontosságára vetett éles fényt. Mindez nemcsak indokolta, hanem szükségessé is tette egy új, részletes, összefoglaló magyar történet megírását.

E lapok nem adnak módot arra, hogy egy futó pillantásnál többet vessünk e hatalmas épületre, melynek terve, elrendezése, a részleteredmények tömegét magában egyesítő, széles keretei, távlata és kivitele egy nagy történetírói: tudós és írói tehetőség alakító erejéről tanúskodnak. Történetünknek lesznek még fejezetei — ezzel végzi Szekfű utolsó kötetét, — benne, hozzátehetjük, történetírásunk-

nak is lesznek; egyszer mi magunk és minden ami még következik, múlttá válunk az idő meg nem állítható folyamában. De nemcsak történetírásunk, hanem az 1918 utáni korszak magyar szellemi életének története sem lesz megírható e mű és hatásának lemérése nélkül.

Az előadás Mátyás reneszánsz uralmával indul, a reneszánszról kialakult új szempontok alkalmazása teszi élettől mozdulóvá a régi magyar hatalomnak ez utolsó virágzását, benne egy erőteljes uralkodó nemzeti-abszolutista kísérletével. Ezután jönnek, a Mohácshoz vezető úton át, küzdelmes újkori történetünk fejezetei, a tragikus fordulókhoz illő komoly, helyenként pátosz nélküli, de drámai feszültségű alaphangon. Zápolya János realiztikus jellemzésénél a múlt század közepének európai színvonalú, kitűnő történetírója, Szalay László hagyományához tér vissza Szekfü, éppúgy a törökkor azon megítélésében is, melytől a századvég politikai érzelmek miatt, a török-magyar jóviszonyról feszélyezve tért el. A valóságban, ezt meg kell értenünk, a mai magyar és török nép kapcsolatát nem érintheti az, hogy egykor két világ tragikus összecsapásának voltunk harcos szereplői. Nem emlékszünk arra, hogy az amerikai tankönyvekből kitörölték volna, vagy másként színezték volna a függetlenségi harcot és Washington emlékét az angol jóviszony kedvéért, holott itt több ok lenne rá, hiszen itt egy nép kettéválásáról, nem két történelmi erő százados viaskodásáról van szó. Ma már nemcsak a közéről szemlélők, hanem például az angol történészek is felismerik, hogy a Kárpátmedence népi, nemzetiségi

viszonyaiban mily döntő változásokat hozott a magyarság XVI-XVII. századi pusztulása, ami azután történeti szerepünk megítélésére is hatással van. Szekfü szinte drámai erővel rajzolja meg e pusztulás képét, középkori, sűrű magyar falvak múlását, a régi Magyarország három részre szakadását, nagyurak és egyszerű vitézek, politikusok és katonák harcát mindazért, amit elvesztettünk és ami még megmaradt. Egyéni, élő és újszerű arcot rajzol üressé vált klisék helyett: Fráter György kemény alakja, Báthory István figyelő, nagyúri tekintete, hadvezér nagyurak — de mellettük a pusztuló falvak népe, szegény futó parasztság szenvedése, földjéhez ragaszkodása s a nagy, alföldi központokban feltűnő élelmessége, rendező készsége. Kapitányok, névtelen végvári vitézek, jobbágyok, szilaj pásztorok a visszavaduló tájon, idegen hangok: rác és vlach érkezők, nyájak, földbe mélyedt kunyhók. A magyar néptörténet első nagy vázlata e fejezetekben található. De a módszerek mindig az egész szellemi és anyagi valóságot igyekeznek átfogni és formába önteni. Szekfü, a korábbi felfogással ellentétben Erdélyt a török hódítás kényszeréből született, átmeneti kiágazásnak tartja, melynek vissza kell térnie a nyugati királysághoz. Célkitűzését a Magyar Állam Életrajzában olvashatjuk talán a leg-tömörebben: azt tartja modern álláspontnak, ha valaki „történeti kutatásai során sem az erdélyi államot, sem az ettől külön élő Habsburg-Magyarországot nem tartja ideáljának, tehát sem kuruc, sem labanc”, hanem a megosztott állapotban csak a fejlődés átmeneti fokát látja, amelyre újra az egy-

séges állam helyreállításának kellett következnie. És ha ma a kutató és talán az olvasó is tisztább egyensúlyban látja e kérdést, mint azelőtt, ha látjuk Erdély kényszerű kiszakadását nagyobb erők nyomása alatt s ha e szegényes kezdetekhez képest még jobban becsülni tudjuk azok tehetségét, akik ott, annyi „siralmas változás” közt valóban keleti menedékét alkották meg egyidőre az európai magyar életnek és politikai formáknak, akkor ezt nemcsak az időnek köszönjük, mely e lüktető és nyitott politikumot behegeszté, hanem a történetírónak is, aki a száradt és merev sablont letépte, Erdély alakulását, a nagy nyugati magyarok koncepcióját és a gyermekesen egyszínűre festett Habsburg-magyar viszonyt ismét életszerűvé, mozgalmassá, bonyolulttá tette, amilyen a valóságban volt. Szekfű a rendi dualizmus természetét ismét a régi kliséből eltérően, Belowtól és Rachfahltól elindulva rajzolja meg, világosan rámutatva arra, hogy az abszolutizmus a maga idejében korszerűbb volt, új formák megvalósítója Franciaországban és másutt, ahol nemzeti, a szuverén ország érdekében cselekvő tudott lenni; de mi egy más, szélesebb, más tájakra s országokra is kiterjedő abszolutizmus veszedelmével álltunk szemben, a rendek korszerűtlen, elavult, megmerevedett életformájukat külső hatalmi szervek ellen védelmezték. Bethlen Gáborral Szekfű külön monográfiában foglalkozott (1929), benne a külpolitikus tehetségét, a magyar egység immár keletről nyugatnak érkező harcosát látja. Megállapítja, hogy a modern vallásszabadság és tolerancia nem vetíthető vissza a XVII. századba, a régi fel-

fogással szemben Dilthey, Troeltsch és részben Hintze eredményeit alkalmazza nálunk, és megajándékoz bennünket Bethlen erdélyi protestáns abszolútizmusának, e korszerű magyar formának rajzával.

A XVIII. századot, benne a regenerációt, az újjáépülést látja meg, a nemzetietlen és más jelzőkkel szemben Szekfű magyar barokknak nevezi, melyet meleg színekkel, finom részletekkel fest, Weisbach, Günther Müller, Ermatinger és mások szempontjaiból sajátos magyar formát alkotva meg. Az egyéni lélek, amely nélkül tudomány, történetírás és ember sincs, különleges szeretettel fordul a katolicizmus magyar formái felé, abban, ami a szigorú módszeren és pártatlanságon túl a tudományban is mindig lélekből jövő egyéni, s ezért mindenkinél tiszteletet érdemlő marad. A XIX. század új gondolatok és problémák szövedékét hozza. A reformkor központjában ismét Széchenyi pártatlanul eleven és érző alakja áll. Negyvennyolc a Jó és Rossz, a hős és áruló mesejátékából roppant sorsfordulattá bővül, melyben ott feszülnek a társadalmi és nemzetiségi erők. Az újkori nemzetiségi kérdés kezdő fejezetét, a magyar államnyelvért folytatott harcot Szekfű a Fontes-sorozat egy kötetében külön is megrajzolta. A nacionalizmus ébredése a magyaroknál és szomszédainál, az ellentétek kialakulása, megoldások keresése, bizakodó és aggódó arcok, az erőszak látszatát keltő, a valóságban gyenge magyar politika, az elnyomás hangos vádja, asszimiláció ... Szekfű a nemzetiségi problémát a Magyar Történeten kívül is, legutóbb az Állam és

Nemzet kötetében összegyűjtött tanulmányai során állandóan szemmel tartja, megkísérli a magyarság és nemzetiségeinek középkori békés együttélését felvázolni, a faji és történeti egység bonyolult szövedékére éles fényt vetni.

Mintha színtelenné vált függőnyt vonnának fel szemünk előtt, mögüle elénk tárul a múlt mozgalmas és színes élete. A problémák újra izgalmassá — nem politikailag, hanem tudományos szempontból izgalmassá — válnak. Nagy szintetikus erő ragadta meg a múlt sokrétű szellemi és anyagi valóságát s félretolta azt a kopott kulisszát, amely ezt a multat sokhelyt elfedte előlünk. Szekfűt a társadalom- és szellemtörténeti módszerek segítették útján. A valóságban azonban mindig a történetíró tehetsége és alkotóereje a döntő. Az igazi történész nem a metódus és elmélet rabja, és ha valahol a merevedés veszélye fenyeget, biztos és rugalmas ösztönrel igazodik újra az élethez. A történelem központjában mindig „az egyéniség és tömeg cselekvése és szenvedése” áll. Szekfű legutóbb reális szemmel figyelmeztet a német társadalom- és szellemtörténet tanulságos módszereiből kifejlesztett túlzások ellen is, óv a mesterséges fogalmi konstrukcióktól, elvont sematizálástól, mely csak „racionális vonalakat” hajlandó ismét látni. Nem szabad magyarázatok és módszertani aprólékosság közt megállani, vagy pedig a „tényektől” elszakadva filozofálni. A história végső fokon mindig a múlt előadása marad, tehát elbeszélés, ennek főtárgyát pedig „az ember és az ő cselekvései képezték”. Az eseménytörténet önmagában csak vasváz. Ezt kell teljessé tölteni. Az

elbeszélést sem lehet kihagyni, hiszen ha történelemre gondolunk, „mégis csak Thukydides, Caesar, Tacitus, Voltaire, Michelet, Ranke elbeszélő munkái jutnak eszünkbe”. Egykor arra kellett figyelmeztetnie olvasóit, hogy Michelet és Macaulay a történetet olykor a bennük élő doktrinák szerint konstruálják. Évek multán arra figyelmeztet, hogy a régi hibákkal együtt nem szabad az értékeket is kivetnünk. „Uraim, ifjú történészek, nem szégyen ám Taine, Macaulay és Treitschke, Szalay László és Horváth Mihály mintájára megpróbálni az adatok elmondását is, nemcsak tisztázását és felfejtését”. A nemzeti múltat egységben kell látni és megírni.

E pár sorban nem törekedtünk többre, mint vázlatosan érzékeltetni azt, mi volt a jelentése Szekfű Gyula történetírói fellépésének tudományunk fejlődésében. A végén sem kívánunk elvi megállapításokat tenni. De nagyobb távlatból mintha úgy látszanék, hogy nincs is pozitívizmus vagy szellemtörténet. Vannak jó, kevésbé jó és rossz történészek. Teremtő és meddő szellemek. Alkotó tehetségek és örök küszködők. És amíg lesz magyar történettudomány, akármily fejezetei jöjjenek is, Szekfű Gyula mindig az első kategória első vonalában fog állani.

Kosáry Domokos